

A TOLDI-TRILOGIA SZERB FORDÍTÁSA.

Arany János Toldi-trilógiájának fordításai közül bizonyára a Jovanović János-féle szerb a legolvasottabb. Nem csupán azok keresik, a kik az újabb szerb irodalom legkimagaslóbb költőjének művei iránt érdeklődnek, hanem külön mint Arany *Toldijának* is van nagy keletje a szerb olvasóközönség körében, és ezért vette fel hazai szerbjeink irodalmi társasága, az újvidéki Matica Srpska, népszerű kiadványainak sorába,¹ a Jovanović-féle fordításban hiányzó *Előhangot* Brančić Blagoje átültetésében pótolva.

A fordító egyénisége, írói működése, Toldi-fordításának története és néhány szép lírai alkotása (ügyes fordításban) irodalmunkban sem ismeretlen, hiszen Jovanović tagja volt a Kisfaludy-Társaságnak, s ez írói működésének 40-ik évében, 1889 május 29-én, külön ülésen ünnepelte; életét és írói működését itt Hadžić Antal méltatta,² a ki szépirodalmi lapjainkban és folyóiratainkban is ismertette;³ ravatalánál 1904-ben Beöthy Zsolt tolmácsolta a Kisfaludy-Társaság gyászát;⁴ újabban a nagy olvasóközönség igényeihez mérten Savić M. ismertette;⁵ Petőfi-fordításairól szól Polit Vladiszlava *Petőfi a szerbekenél* című értekezésében; irodalmunkhoz való viszonyát ismerteti Popović Lázár *Zmáj-Jovanovics János dr. és a magyar költészet* (1913) című dissertációjában; ügyes fordításokat nyújtottak lírai alkotásaiból Ábrányi Emil, Szászy István, Dömötör Pál, Pavlovics Jenő,⁶ főleg pedig Rohonyi Gyula.⁷ Szinte azt mondhatnók, hogy egész kis irodalmunk támadt róla; ebben azonban még nem nyert behatóbb megvilágítást az a kérdés, miért válhatott a trilogia Jovanović fordításában páratlanul népszerűvé a szerb olvasóközönség körében.

¹ Тоддија, спев Јована Арања, превео Змај Јован Јовановић. У Новом-Саду. Издање Матице Српске. 1910. Ђинге Матице Српске, број 32.

² A Kisfaludy-Társaság Évlapjai XXIV. 1890.

³ Fővárosi Lapok 1889. 148—150. sz., Vasárnapi Újság 1889. 22. sz. Magyar Szalon XI. 439—443. l.

⁴ A Kisf.-Társ. Évl. XXIX. 1905.

⁵ Művészvilág 1902.

⁶ Fővárosi Lapok 1889., 1890. és 1891. évfolyamaiban, Magyar Szalon 1894. 22. sz. Vasárnapi Újság 1889. 22. sz., 1904. 23., 31. és 1905. 13. sz.

⁷ A Kisf.-Társ. Évl. XLIV. 1910.

Ennek okait egyrészt már magában a trilógiában találjuk, másrészt pedig Jovanović fordítása módjában. Ebből a szempontból figyelemreméltó a *Toldi* fordítása első kiadásának¹ elő- és utószava, továbbá a róla szóló első ismertetés,² a melyekre többször kell hivatkoznunk.

Az előszóban említi a fordító, hogy Arany *Toldiját* először csak 1855-ben olvasta és ekkor rögtön elhatározta, hogy le is fordítja, noha az eredetinek nem egy gondolata a szerbségnek idegen lesz; noha az egész munkát átható magyar szellem sok tekintetben eltér a szerb szellemtől és akárhány helyzetet a szerb másként fogna fel, noha a tolmácsolásban sok kifejezés bonyolultnak fog látszani, de mindezzel szemben sok a *Toldi*-ban az oly elem, mely a szerb népköltészet hősi énekeire emlékeztet. Ily hasonlóságot érzett bizonyára a fordítás első ismertetője is és ezért óhajtja, hogy szerb költő is nyújtson Márk királyfiról oly alkotást, a minőt Arany nyújtott Toldiról.

Jovanović bízott abban, hogy a szerb olvasóközönség meg fogja kedvelni *Toldit*, és ezért már az említett utószóban is ígérte, hogy le fogja fordítani *Toldi estéjét* is. A fordítás 1870-ben jelent meg, és az általános elismerés most már arra késztette az ünnepeit költőt, hogy *Toldi szerelmét* is átültesse. Ez a fordítás csak 1896-ban jelent meg, de már csak prózai áthidalásokkal. — Az aratott sikeren kívül a megkezdett munka folytatására bizonyára az a körülmény is sarkalta a fordítót, hogy nem csupán a *Toldi*-ban, hanem a trilogia másik két részében is sok a hasonlóság a délszláv népköltészethez: a szerb olvasó ugyanis lépten-nyomon akad oly motívumokra, minőkhöz lelkét népi hősköltészete szoktatta.

A trilogia a magyar romantikának rajza, mint a hogy a szerb népepika is a szerb romantika világát tárja elénk. Tárja egy tekintélyes család hős fiának érdekes története, szerelme és kalandos küzdelmei, melyekbe bekapcsolódnak népek, nemzetek küzdelmei — és ez kedvelt themája a délszláv hősi éneknek is.

Testvérvizályt támaszt György a Toldi-családban osztozkodás miatt. Ily testvérvizály gyakori tárgya a szerb hősi éneknek is. A nép életében leginkább akkor szokott bekövetkezni, a mikor a férfitörökonságon alapuló házközösség (*zadruga*) föloszlik és osztozkodásra kerül a sor, vagy a mikor szerelem vagy nők összeférhetlensége ver éket az egyetértésben élő testvérek közé. Ily okokkal jelentkezik a testvérvizály a költészetben is. Egy régi feljegyzésű »bugaršćica«-ban (a régibb népepikai formában, hosszú sorokban szerkesztett hősi ének), melyet egy XVI. századi dalmát költő, Hektorović

¹ Јована Арања Толдија. Спевана екавка у XII песама, сь мадарскогь превео Јов. Јовановић. У Новом Саду. [1857.]

² Србскиј Лѣтописъ. 1859. I. бод. XXXII. кнѣ. 99. 199—194. I.

Péter *Halászat (Ribanje)* című idilljében egy halász ajkára ad, Márk királyfi megöli öcscsét, Andrást, mert nem tudnak a zsákmányon osztozkodni;¹ a Jakšić-testvérek, a szerb népköltészetnek szintén kedvelt hősei, a legszebb egyetértésben élnek, míglen végre egy paripán és egy sólymon nem tudnak osztozkodni, vagy más énekek szerint egy leány iránt érzett szerelmük avagy asszonyok ármánykodása viszályra és osztozkodásra nem vezet.²

Miklós édesanyja özvegy; özvegy a Márk királyfié is a legtöbb énekekben, és özvegy a Jakšićoké meg a legtöbb délszláv népepikai hőse is. Özvegy Toldiné époly gondos és rátermett vezetője a nagy háznak és gazdaságnak, mint Márknak vagy a Jakšićoknak édesanyja, a kinek házát fejedelmek is meglátogatják, sőt maga István, a nagy szerb »car« is,³ mint Nagy Lajos király Rozgonyi házát. Miklós és édesanyja között Arany a leggyengédebb viszonyt rajzolja. Ily gyengéd viszonyra a hős és édesanyja között lépten-nyomon akadunk a délszláv népepikában szébbnél-szebb rajzokban, főleg a mikor Márk királyfiról és édesanyjáról van szó.

Miklós paraszti munkában tölti ifjú éveit. Megszokta a szerb, hogy ily alacsonyabb rendű munkában is lássa kedvelt hőstét; például Márk királyfi édesanyja már únja, hogy egyre csak mossa a vért fiának ruhájából; ezért kéri, hogy hagyja már a kegyetlen vitézi életet és adja fejét tisztos munkára; a hős fiú engedelmeskedik és megkísérli a szántást-vetést;⁴ egyes énekek szerint Márk királyfi ifjú éveiben juhászbojtár is volt.⁵ Miklós derekassága folytán emelkedik fel nyomott helyzetéből és lesz királyi testórré. Ily felemelkedést ismer a délszláv népepika is: Lázár »car« egyes énekek szerint István »car«-nak szolgája,⁶ mások szerint kecskepásztora volt⁷ és derekassága folytán még trónra is emelkedett.

Vitézi játékok folynak a trilogiában is, miként a délszláv népköltészetben: mikor pl. szerb hősök vadászaton találkoznak magyar vitézekkel, nyomban versenyjátékokra kelnek velük;⁸ a megkért leányt rendszerint csak vitézi versenyjátékokban aratott győzelem után veheti át a násznap;⁹ a

¹ *Bogišić*: Народне pjesme iz starijih, ponajviše primorskih zapisa. Београд 1878. 6. é.

² U. ott 43. és 44. é. *Bogišić* 41., 42., 43. és 44. é.

³ *Vuk* II. 100. é.

⁴ U. ott 72. é. és Matica Hrvatska: »Hrvatske narodne pjesme« I. 2. 58. é.

⁵ U. ott 11. é.

⁶ *Vuk* II. 32. é.

⁷ *Petranović* B. „Српске народне pjesme из Босне и Херцеговине.“ II. 15. é.

⁸ *Vuk* II. 81.

⁹ Pl. *Bogišić* 9. és 26.

vitézi ruhában legénykedő leányt vitézi játékokkal teszi próbára a gyanakvó hős.¹

A hűséges szolga, a milyen az öreg Bencze és fia, a délszláv népköltészetnek is gyakori alakja.

Miklós bikát fékez. Arany átalakította, izléscsebbé tette az Ilosvainál talált jelenetet, a hol a hős a bikát farkánál fogva hurczolja vissza a vágóhídra. Állattal szemben — még pedig az Ilosvai rajzolta otromba módon — szereti kifejteni erejét a délszláv népköltészet hőse is: Márk királyfi erős paripát keres magának: a kiszemeltet a farkánál ragadja és maga körül rántja; akad végre egy erősnek látszó rühes lóra; ezzel is próbálkozik — de az állat meg sem mocszan; Márk megveszi, kigyógyítja és ez lesz az ő híres »Šarac«-ja (Tarkája);² Vuk despota pedig, a ki a budai király istállójából választhat magának paripát, sorra próbálja, elhajíthatja-e a kiszemeltet a farkánál ragadva a feje fölött; akad végre egy csikóra, mely a próbálkozásra meg sem mozdul; ezt kéri el a királytól.³

Miklós a vérbosszú megállását ígéri az özvegynek, a kinek két fiát megölte a cseh; vérbosszú készletti Lajos királyt a nápolyi hadjáratra. A vérbosszú hevét jól ismeri a szerbség: a »zadruga« (a férfi-testvérek házközössége), az ennek szélesbüléséből támadt »bratstvo« és a »župa« (rokon bratstvók közössége) véres küzdelmet folytat egymással, hogy bosszút álljon egy-egy megölt tagjáért, és ily vérbosszúval találkozunk sűrűn a népköltészetben is.

Miklós szembeszáll a megvadult bikával, hogy megmentse a sok veszélyeztetett emberéletet; kiáll a csehvel nemcsak a maga ügyében, hanem azért is, mert ez már sok magyar vitézt megölt és büntetlenül gyalázza a magyart. Emberiesség, nemzetének szeretete vezérli itt, mint Márk királyfit, a mikor nemcsak a maga ügyében száll viadalra Magyar Fülöppel, hanem azért is, mert Fülöp már 32 szerb vajdát fejezett le és egyre fenyegetőzik, hogy kiirtja mind a rácz hősokeket; a sok szép leányt is sajnálja, a kiknek boldogulását Fülöp a súlyos nászadóval akadályozza.⁴

A Toldi-fordítás első kiadásának első ismertetője a munka magyar szelleméről szólva, példára is hivatkozik: szerinte a magyarság egyik jellemző vonása, hogy nagyra van hősiességével és ebben a szellemben alkotta meg Arany is hőseit, a ki előtt a cseh világbajnok rögtön térdre borul és kegyelemért esdekel, míg a szerb vitézi énekek legnagyobb hősei is nagy ellenféllel a nap leáldoztaig szoktak küzdeni, míg végre mégis

¹ Béla király és Banko leánya cz. széphistoriánk forrása. Budapesti Szemle, CLIII. 404—423. 1.

² Vuk Рижечник, s. v., Марко Краљевић.

³ Stojadinović „Српске народне пјесме“ I. 184. 1.

⁴ A délszláv népköltészet Filip Mađarinja. Ethnographia XXV. 1914. 292—298. 1.

legyőzik. Az ismertető bizonyára hivatkozhatott volna példára is: így küzd például Márk királyfi Musával;¹ viszont azonban rámutathatunk arra, hogy Arany János, ha az említett jelenet megalkotásához példát, mintát keresett volna, sehol sem találhatott volna megfelelőbbet, mint épen a délszláv népköltészetben, a hol Márk királyfi ugyancsak röviden bánik el Magyar Fülöppel, vagy pedig a rettenthetetlen Svilajin (Szilágyi) bánnal, a ki — mihelyt meglátja Márkot — térdre rogy és kegyelemért esd.²

A prágai kaland után Miklós fogságban sínylődik, melyben az éhhaláltól a fogság urának egy női hozzátartozója menti meg; szerelmi ajánlatokkal is kedveskedik neki: hajlandó őt kiszabadítani, ha nejevé lehet s kész érte rokonát kifosztani, — mint a hogy mindez azokban az énekekben történik, a melyekben a Szilágyi és Hajmási-monda délszláv rokonait ismertük fel.³

Anikó vitézi ruhát ölt és így keresi elvesztett hozzátartozóját, mint a *Vitéz Franciskó* délszláv rokonainak női hőse,⁴ és a hősök férfiúnak nézik a vitézkedő leányt, mint azokban a délszláv vitézi énekekben is, a melyek a *Béla király és Banko leánya* című széphistóriánk forrásának reánk maradt változatai.

A *Toldi estéje* sok motívumát — hogy nagy baj idején, a mikor idegen hős már sok vitézt megölt, két ikertestvért is legyőzött, a már halottnak hitt, kegyvesztett és falujában visszavonultan élő agg hős siet a nemzeti becsület megmentésére; álruhájában csúfság tárgya; hosszú viadalra száll, melyben az ellenfél fegyvere eltörik és az agg hős újat nyújt neki; győzedelmeskedik és felismerten ünnepeltetésben részesül — nemcsak elszórtan különböző énekekben különböző hősökhez fűzve, hanem egy énekben is egy hős köré csoportosultan találjuk a délszláv népköltészetben.⁵

Példák további halmozása nélkül is már tisztán láthatjuk, hogy a szerb olvasó valóban nagy együttérzéssel fogadhatja a Toldi-trilógiát, ha eredetiben is olvassa, vagy ha szószerinti fordításból ismerné, bármily erős az eposzban a magyar szellem, bármennyi eltérés van is a magyar és a szerb lélek között; megragadja lelkét épúgy, mint a hogy hatalmába ejtette Jovanovićot, mikor először olvasta. De még erősíti a rokonszenvet a Jovanović-féle fordítás, melyben az olvasó a szerb népepikának nemcsak sok kedvelt motívumát a legnagyobb művészettel egy nagy egészbe fűzve találta, hanem egyúttal ennek az epikának stílusában is feldolgozva: a szerb

¹ *Vuk* II. 406. 1.

² *Matica Hrvatska*: »Nar. pj. I. 44. é.

³ *Jelen folyóirat*, XXV. k. 1915. 26—39. 1.

⁴ *U. ott* XXII. 1912. 407—412. 1.

⁵ *Ethnographia* XXIV. 1913. 276—283. 1.

népepika *stílusában* a szó tágabb értelmében és szinte azt kel-
lene mondanunk, a szerb népepika *szellemében*.

Az adott viszonyokat tekintve, szinte természetesnek fogjuk találni, hogy Jovanović nem is fordíthatta a trilo-
giát másként; lelke ugyanis már gyermekkorától kezdve
telve volt a délszláv népepikával, melyért akkor nemcsak
a szerbség és horvátság lelkesedett, hanem egész Nyugat-
Európa is. A családnak gyakori látogatója volt a fiúnak egy
nagyénje: »tetka Milka«, a ki ily énekekkel szórakoztatta;
szívesen látott vendége volt a háznak Pelzović Gábor, a ki
ily énekekre tanította a fiút; összeköttetésben állott a család
Milutinović Simonnal (*Čubro Čojković*), a ПЂВАННИЈА (herce-
govinai és montenegrói vitézi énekek) gyűjtőjével, a ki a fiú-
ból költőt jósolt; nagy tisztelője volt Jovanović János a szerb
népköltészet legkimagaslóbb gyűjtőjének, Karadžić Vuk Stefa-
novićnak, és lelkesedett ennek irodalmi reformjáért, mely az
egyházi szláv helyett a népnyelvet tette az irodalom nyelvvé
és a szerb helyesírást tisztán fonetikussá tette. Arany János
Toldijában bizonyára nemcsak a népies tartalom ragadta meg,
hanem egyúttal a népies előadás is; ezért a fordításban is
népies előadásra törekedett, ennek képviselője pedig akkor
még csak a délszláv népköltészet volt. A határvonalat pedig,
meddig terjed a stílus, és hol kezdődik már a szellem, nehéz
megállapítani. Bátran felvethető a kérdés, hű-e a Jovanović
fordítása.

Jovanović maga *lényegében* hűnek gondolta. Az említett
előszóban mondja: »Nem ültettem át sorról-sorra, hanem
versszakról-versszakra; gondom volt rá, hogy — noha *más
szavakkal* — de *lényegében* ugyanazt mondjam, a mit az eredeti
mond; apró vonásokot is megtartottam, a mennyire megtart-
hattam, és ha tollam néha-néha sietett és fölösnek maradt sor-
ban olyasmit is találtam említeni, a mi a magyarban nincs
(Arany szellemében tettem és így lényegesen nem változtat-
tam!), azt fel is róvhatják nekem hibául, meg nem is, de más-
ként nem tehettem«. A toldások, melyeket a fordító itt említ,
valójában lényegtelenek és többnyire zárójelbe vethető rövidke
reflexiók; ilyenek pl. hogy ott, a hol arról van szó, hogy
Bencze a bujdosó Miklóssal lakmározva a kulacsnak nyakát
kitekeri (*T. IV. 12.*), ezt a hozzátételt találjuk: »Szomjas mind
a kettő, repesett a szívük«; mikor Miklóst a nőstényfarkas
megrohanja, megnyugtatja a fordító az olvasót ezzel: »Könnyen
bánik ily hős nőstényfarkassal is« (*T. VI. 6.*); mikor Rozgonyit
vendége biztatja, hogy forduljon bajával a királyhoz (*T. sz.
I. 26.*), ott találjuk a fordításban a biztatásban ezt is: »hozzá
mehet bárki«; mikor a tornajátékon Toldi Miklós Tar ruhá-
jában győz, és a nézők éltetik Tar Lőrinczet, a fordítás Tar-
hoz ezt a megjegyzést fűzi: »ki valahol horkol« (*T. sz. II. 24.*);

mikor Toldiné drága ajándékokkal készül az anyakirályné elé, hogy ennek közbenjárásával eszközöljön ki kegyelmet Miklós részére (*T. sz. VIII. 2.*), megjegyzi a fordító: »Régi szokás szerint ígyen szokás tenni«; a nápolyi hadfiak ajkára adja a fordító ezt a szólást: »Édes meghalhatni királyért, hazáért« (*T. sz. XII. 80.*); Bencze hűségéről szólva, mellesleg megjegyzi a fordítás: »az ilyen ma ritka« (*T. e. I. 22.*)

Hűnek találták — úgy látszik — a Matica Srpska bírálói is; a több ízben emített előszóból legalább erre kell következtetnünk. Ott ugyanis említi Jovanović, hogy Toldi-fordítását a Maticával akarta kiadatni s a társaság ügyvivőjéhez, Mladenović Subotához fordult; ez el sem olvasva a munkát, határozott elutasítást helyezett kilátásba azzal a megjegyzéssel: »nem időszerű az ilyen!« A fordító ebbe nem nyugodott bele, hanem követelte, hogy munkája a Matica elé kerüljön. Itt már csak azt kérdezték, hogy hű-e a fordítás, és ennek megállapítására Székács Józsefet kérték, aki Vuk gyűjteményéből egy kis kötetnyit magyarra fordított;¹ ez azonban nem vállalkozott ily megítélésére, mert saját vallomása szerint akkor már nagyon sokat felejtett az egykor jól ismert szerb nyelvből; a társaság most magyarul tudó szerbek ítéletét kérte és ezeknek kedvező nyilatkozatára hajlandó is volt a munka kiadására, csak hogy időközben a türelmetlen Jovanović már átadta volt fordítását Medaković Dánielnek, a ki ki is adta, a fordító nagy sajnálatára a régi, nem pedig a Vuk reformálta helyesírással.

A *Toldi* fordításának első ismertetője azonban már sehol sem szól arról, hogy a fordítás hű-e vagy nem, hanem az átültetés ügyességéről szól, kiemelve azt, hogy nem is érezzük fordításnak, és ha nem hatná át az egész munkát erős magyar szellem, azt hinné az ember, hogy szerb költőnek eredeti alkotásával van dolga; szebben — mondja továbbá az ismertető — a világnak egy nyelvére sem lehetett volna átültetni ezt a munkát; állításának igazolására például idézi a csárdai jelenetet, megjegyezve azt, hogy a fordításban erővel teljesebb és jellemzetesebb, mint az eredetiben. (? *Szerk.*) Rámutat egy hibára is: a pesti házakról mondottakat (IX. 1.) nem értette meg kellően a fordító, de kifejezi azt a reményét, hogy a munka csakhamar új kiadásban fog megjelenni, és abban Jovanović ki fogja javítani a hibát. Később pedig egyre halljuk az általános ítéletet, hogy Jovanović fordítása nem hű, hanem csak átdolgozás, »áténeklés«, mint a hogy Petőfi-fordítása is csak »áténeklés«.

Valóban nem oly hű, mint Voss Homerosa, de távolról sem oly szabad, annyira átdolgozás, mint Zrinyi Péter horvát

¹ Szerb hősdalok és regék 1836.

Zrinyiásza,¹ egész versszakokat nem hagyott el, egész versszakokat nem fűzött hozzá, czélzatosan, irányzatosan nem szerbesített, de akárhányszor érezzük, hogy a fordító valóban versszakról verszakra fordított, azaz egy-egy versszakot tekintett kerekded egésznek és úgy adta vissza, a hogy az ő lelkén átszűrődött. Így sűrűn találunk eltéréseket, melyek különböző kategoriákba csoportosíthatók. Vannak olyanok is, a milyenek a fordításokban általában gyakoriak: a fordító nem érti meg teljesen az eredetit, vagy ha meg is érti, nem tudja hű visszaadásban a versbe szorítani és beéri nehézkes, ellaposodó körülírással. Ily eset Jovanovičnál aránylag ritka, de annál gyakoribb az oly eltérés, melynek mélyebb az oka, melynek megvan a czélja is, és eredménye az, hogy közelebb viszi a munkát az olvasó lelkéhez.

Az eredetinek teljes meg nem értéséből származott hibát említ már a Toldi-fordítás első ismertetője is: a *T. IX. é. 1.* versszakában nem vette észre a fordító, hogy Arany szembeállítja a régi építkezést az újjal:

*Most a házfalakat rakják emeletre,
Akkor a tető volt kétszer újra kezdve,*

és fordításában az új építkezést is ráfogja a régi időre, azt mondva: »De volt oly ház is, mint valamely új palota; két-három emeletes«. A későbbi kiadásokban találunk ugyan javítást: »Akkor a tető mind hatalmas alkotmány volt, mint valamely palota: két-három emeletes«; de a szép ellentét itt sem érvényesül.

A kellő átgondolás, teljes megértés hiánya érezhető más helyen is: a *T. III. 5.* fordításában nem érti a fordítás olvasója, hogy miért folyik a malomkövel agyonsujtott vitéz testéből a vér *olaj helyett*; a homályt csak akkor oszlatja el világosság, ha egybeveti az eredetivel és látja, hogy ott megokolt a »vérolaj«, mert a kifejezés hasonlaton alapul (»Mint olaj-ütőben szétmállott a teste«), a melyet azonban a fordító nem adott vissza. — Nem látjuk okát, hogy miért viteti a fordító Miklóssal a farkasviadal után a farkaskölyköket haza, holott az eredetiben — s ez sokkal természetesb — az öregeket szedi fel. (*T. V. 16.*) Teljesen elgondolhatatlan, hogyan futhat össze Miklósnak és édesanyjának könnye *az anyának fején* (*T. VI. 12.*); Jovanovič, úgy látszik, ezt:

*Mint mikor két hegyről összefut a patak,
A kétféle könnyek egybe szakadtanak . . .*

úgy értelmezte, hogy *Miklós két szemének* könnyeiről van szó. Nem gondolhatja el a fordítás olvasója, hogyan jut a kutyák-

¹ L. IK. 1915: 408—413. 1.

nak, melyeket a megvadult bika a szarvával felhányt, *darabja* a szájukba; az eredetiben egy-egy darab *fül, hús* az, a mit kínos haragjukban agyarkodva rágnak. (T. 17. 5.) Balul értette a fordító a T. sz. V. 100. versszakát, mert Miklós-hoz intézeti Piroskának Tar Lőrinczhez intézett szavait:

Édes uram, mért is tetteti kegyelmed,
Kíméli a jobbot a bal keze helyett;
Tudom, én jól láttam, mire képes jobbja;
Hát a viadalkor az utolsó kopja?

Az eredetinek Miklós kamzsájára vonatkozó ezen szavait:

Majd felveszi később negyven-ötven évvel,
Ha magát is már holt számba feledték el... (T. sz. XII. 98.)

a fordítás olvasójának Miklós fegyverére kell vonatkoztatnia, mert a fordító ezen sorok előtt előbb említi a kámzsát és utóbb a fegyvert.

Ezek oly helyek, a hol a gondolkozó, pontos olvasó kissé meghökken és kíváncsi az eredetire. Vannak más eltérések, melyekben a fordítás olvasója nem érez ugyan zavart, de az magyar eposz pontos ismerője sajnálja, hogy elveszett bennük az eredetinek egy-egy apróbb szép jellemzetes vonása. Így pl. nem érezzük Toldi Miklós büszkeségét, mikor az eredetinek ezen soraiban:

Majd meggyőzi magát s megvetéssel tűri,
Szolganép belőle a csufot hogy űzi... (T. III. 5.)

szolganép helyett *vendéget* találunk említve a fordításban. Nem érezteti a fordítás Toldiné aggodalmát és szeretetéből folyó leleményességét — melynél fogva Benczét rögtön Miklós menekülése után a fiú nyomába küldötte — midőn Benczének, a ki csak harmadnapra találkozik Miklóssal, ezen szavaiban:

Harmadnapja már, hogy mindenütt kereslek, (T. IV. 9.)

a *harmadnapja* szót nem adja vissza. A reális rajznak egy kedves vonása vész el a fordításban, mikor Benczéről e helyett:

Megtörülte száját inge elejével, (T. IV. 12.)

azt olvassuk: »Ott üldögélt addig, míg bora el nem fogyott«. Nem érezteti a fordítás, hogy Miklós férfikorában is szűkszavú és fecsegést nem szeret meghallgatni, midőn Jovanović az eredetinek ezen szavait (T. sz. V. 85.):

Így Benche magából kiszedte *kérdellen*,
Hogy valaki Toldit szereti kegyetlen,

oly módon találta megváltoztatni, hogy Miklós még biztatja Benczét, hogy csak beszéljen. Az eredetiben sohasem halljuk azt, hogy Miklós — ez a hatalmas szervezet — ha iszik, keveset innék; nem iszik keveset Tarék vacsoráján sem (*T. sz. V. 98.*):

Étel-ital közben Miklós szíve zsendül
Vérmes egészségtől, bortól, szerelemtül...

de Jovanović szabad fordítása szerint ez alkalommal *nagyon keveset ivott*. Miklós erejének jellemzésében értékes vonás, hogy a sírboltot elzáró követ, melyet Miklós később egymaga emel el, hűsz embernek kell odahengerítenie (*T. sz. IV. 12.*); a fordítás pedig említetlenül hagyja. Nem említi azt sem, hogy a király előszobájában a vidám apródok az agg Toldi háta mögött újra kezdik a gúnydalt, noha ez motíválja Miklós nagy haragját. Sehogyan sem érvényesül a fordításban Bencze rendezetlen bőbeszédűségének közvetett jellemzése, mely pedig az eredetiben nagyon megkapó (*T. sz. XII. 17.*)

Ezek az eltérések azonban csak foltok Jovanovićnak szabad, ügyes és szép fordításában; egyéb eltérései olyanok, hogy bizonyos szempontból megokoltak vagy célzatosak abból a szempontból, hogy a szerb olvasó lelkében azt a hatást keltsék, a melyet az eredeti kelt a magyar olvasó lelkében. Például Piroska haldoklásának rajza (*T. sz. VI. 31.*) a fordításban jóval realisabb (de sokkal kevésbé költői! *Szerk.*) és érezteti, hogy Jovanović orvos volt; íme a két rajz szembeállítva:

A: Virágit taposva, díszei feldulva,
Nem éled azonnal, sem sok idő múlva;
Borult az egészre enyészetes árnyék;
Szárnyait a lélek lebbenti — de vár még.

J: Tekintete bágyadt, halvány ajka mozog;
szava — noha kedves — hallhatót már nem mond;
végsőhája — nem az, biz' valami más az —
szíve dobbanása eláll nemsokára.

Más helyen is kiérezzük a fordító egyéniségét, még pedig a *Hervadt rózsák* költőjét, ki valami hasonlóságot érez a Piroskától örökre elszakított Miklósnak és saját magának sorsa között: Tarék vacsoráján Miklós maga előtt látja a szeretett nőt — mint a *Hervadt rózsák* költője képzeletben, emlékezetben korán elvesztett nejét, és a *T. sz. V. 98.* ezen sorainak:

Megfeledé szinte hosszú örök bűját,
Elvezi, mit a percz öntudatlanul ád...

tolmácsolásában Jov. az eredetitől eltérve, a hősre ruházza át a maga érzelmeit, vele érezteti, hogy áthidalhatatlan a távolság, mely az egymást szerető szíveket elválasztja: »Ím ott áll

előtte — de mily távolság az ! Oh távolság, hová csak gondolat szállhat !»

Leginkább figyelemre méltók azonban azok az eltérések, melyekben némi szerbesítés jelentkezik. A Toldi-fordítás első ismertetője — mint említettük — azt mondja, hogy a csárdai jelenet a fordításban erővel teljesebb, jellemzetesebb, mint az eredetiben. Ilyennek bizonyára néhány eltérése miatt találta a rajzot, melybe a fordító némi szerbesítést vitt : itt Miklós nemcsak iszik és tánczol (*T. X. 19.*), hanem *énekel* is ; Ben-czének, a ki a fordításban inti, hogy már *elég volt a borból* (az eredetiben : *megárt, T. X. 18.*), hetykén odavág egy szerbes mondást : »*Elég az ütlegből, de soha a borból!*« (Az eredetiben : »*Árt, nem árt, én azzal keveset gondolok!*«) Mikor pedig arról van szó, hogy czimbalmos is akad a csárdában, bővíti a fordító az eredetit a szerbes szózással : »Hej pedig csak most lesz cifra dínom-dánom !« Ily eljárás nemcsak ebben a jelenetben érvényesül, hanem a munkán mindvégig. Jovanović ugyanis szerbesen fordít, szerbesen a szó legtágabb értelmében : nemcsak a szerb nyelv szellemében, hanem — mint fentebb érintettük — a szerb népepika stílusában, sőt némileg szellemében is : nemcsak az előadás, hanem a hősök beszéde, gondolkodása, cselekvése is szerb szint nyert. Ezt az eljárást közelebről is kell vizsgálnunk.

Arany János Toldi-trilógiájában vajmi ritkán találjuk valamely személy anyjára vonatkozólag az *öreg* jelzöt ; csak Toldinét illeti ezzel néhány helyen (pl. *T. IV. 9.*, *T. sz. III. 15.*, *XII. 95.*) ; az özvegyről, kivel Miklós a temetőben találkozik, vagy pedig Lajos király anyjáról sohasem mondja a költő, hogy *öreg* ; Jovanović fordításában pedig az anyáknak szinte állandó jelzőjük a *stara*, akár Toldinéről van szó, akár az özvegyről, a kinek két fiát megölte a cseh, akár pedig Lajos király anyjáról ; ezt használja a hős, a mikor megszólítja édesanyját, ezt használja, a mikor beszél róla (pl. *T. VI. 13.*, *VIII. 11.*, *VIII. 13.*, *T. sz. II. 60.*, *III. 46. stb.*). Ebben az eljárásban Jovanović a szerb népköltészethez alkalmazkodott. A délszláv nő ugyanis, főleg pedig a legdélibb vidéken — a hol a népepika a legdúsabban virágzott — korán érik, meg is öregszik korán ; ezért hőskorra jutott ifjúnak édesanyját délszláv énekes nem is képzelheti el másnak, mint öreg asszonynak, és az *öreg* = *stara* lesz a népepikában a hős anyjának állandó jelzője. Helyenként, főleg a *Toldi* fordításának első kiadásában, az özvegyet, a kivel Miklós a temetőben találkozik, az *öreg* jelentését még fokozó *baka* jelzővel is illeti (pl. *T. IX. 17.*), de vajmi ritkán találjuk a magyarban szokásos jelzőkhöz közelebb álló *draga*, *mila* (kedves) szókat (*T. V. 2.*, *VI. 16.*), noha a szerb közbeszédben gyakoriak ; a magyar *édesnek* teljesen megfelelő *slatka* jelzöt mindössze csak egyszor

(T. VI. 2.), de a későbbi kiadásokban ezt is a *mila* szóval helyettesítette a fordító.

Várnak, városnak, palotának, udvarháznak állandó jelzője a délszláv népköltészetben a *fehér (bel)*¹, és íme ezzel illeti Jovanović rendszerint a várost, a palotát, noha az eredeti nem nyújt rá alkalmat: pl. »Buda vára« (T. VII. 4.) vagy »híres Budavára« (T. e. II. 5.) a fordításban *Budim beli*, »a nap fényes palotája« (T. e. I. 33.) pedig: *beli dvor belog dana* (szó szerint: »a fehér nap fehér udvarháza.«).

A vágólegényekről Arany csak azt mondja, hogy a bika megkötözése után: »Egy kis *házikóba* fekünni menének« (T. IX. II.), a fordítás szerint *puha ágyba* feküsznek aludni (»na postelju meku«), bizonyára csak azért, mert a lefekvést a délszláv népepika így szokta kifejezni, és a fekvőhely állandó jelzője a *mek* = *puha*.²

Az eredetiben Miklós dolmányának színéről nincs szó; csak azt halljuk róla, hogy rajta »a szabó parasztot nem hagyott« (T. XI. 4.); de a fordítás szerint Miklós *zöld* dolmányt vesz; bizonyára csak azért, mert a szerb népköltészet sűrűn emlegeti a zöld színt, mint a legszebbet: a szultán vagy az agák zöld lobogót vitetnek maguk előtt, zöld dolmányt viselnek; a szerb hősök utánozzák őket s szintén zöld dolmányt öltenek; bajuk is akad a szultánnal, ha a ramazan idején zöld dolmányban mernek a kólóban legénykedni.³ Míg Arany Jánosnál Lajos király *kék* sátor alól nézi a küzdelmet, addig Jovanović fordításában *zöld* a király sátra (T. XI. 7.).

Aranynál nem történik említés arról, hogy mily színű bort isznak a dorbézoló flagellánsok (T. sz. XII. 27.) vagy pedig a Gyulafi-ikrek (T. e. II. 17.); a fordítás szerint azonban *piros, siller* bort isznak; Jovanović ugyanis megadja a bornak a szerb népköltészetben használt leggyakoribb jelzőjét: *rujno vino*.

Ha az eredetiben *hétollú* buzogányról van szó, a fordításban azt találjuk, hogy *hattollú: sestoper* (pl. T. XI. 4.), mert a délszláv népepikában ez a buzogány állandó jelzője.⁴

Prágát a fordító a cseheknél és más szlávoknál elterjedt szokás szerint *Zlatni Pragnak* (aranyküszöb) nevezi (pl. T. sz. V. 64.).

A délszláv népepikában a hős: *sólyom (soko)*; a szerb vagy montenegrói uralkodó így szokta nevezni vitézeit: *sólymaim*; és íme Jovanović is *sokoval* fordítja a magyar *hős* vagy *vitéz* szót és akárhányszor megadja neki a délszláv népköltészetben található állandó jelzőjét: *siv* = *sűrke*.⁵ (Pl. T. XII. 2., T. sz. II. 56.)

¹ Pl. *Vuk* II. 91. é. 9. sor, 92. é. 121. sor.

² Pl. u. ott 46. é. 29. sor.

³ L. pl. *Bogišić* 90. é., *Vuk* II. 71. é.

⁴ Pl. *Bogišić* 8. é. 85. sor.

⁵ Pl. *Vuk* II. 54. é. 9. sor.

A gyermeket a szerb anya, rokon, dajka egyre *szín-aranyomnak* szólítja (*suho moje zlato*), és íme a fordításban Bencze is így szólítja Miklóst. (T. X. 7.; az eredetiben: *édes lelkem!*)

A *király* a délszláv népköltészetben: *kruna* (*korona*), *svetla kruna* (*felsőleges király*);¹ ehhez alkalmazkodik fordításunk is; nemcsak Miklós szólítja meg így Lajos királyt (pl. T. XII. 13.), hanem Toldiné az anyakirálynét is (T. sz. VIII. 12.). A *sunce jarko!* (*ragyogó nap!*) megszólítást, mely a délszláv népköltészetben rendszerint a szultánt illeti, Jovanović Miklós ajkára adja, mikor ez Lajos királylyal beszél (T. XII. 5.). A király egy helyen a fordításban *zemlji gospodar* (T. sz. II. 43.): *az ország, a földbirtok ura*; így nevezik ugyanis délszláv vitézi énekek Mátyás királyt.²

A nagyúr, a velencei doge, sőt a fejedelem is a délszláv népköltészetben: *ban*, és íme, *bán* Jovanović fordításában a *kiskirály* (T. IV. 8.), Toldi Miklós a *testőrkapitány* (T. sz. V. 60.), meg a boszniai *király* is (T. sz. V. 85.).

A kedveskedő megszólítások superlativusait a délszláv népköltészet a családi élet köréből veszi: *majko!* (*anyám!*), *sinko!*, *sine!* (*fiam!*), *brate!* (*öcsém!*, *bátyám!*), *sestro!*, *sejo!* (*hugom!* *néném!*); az eredetinek kedveskedő megszólításait vagy megnevezéseit Jovanović ezekkel adja vissza: *galambom!* *édes!* (T. sz. X. 104.): *sestro!*; *barátom!* (T. e. VI. 21.): *brate!*; a *béke-barátság* (T. sz. II. 43.), a fordításban: *mir bratinski* (testvéries béke), és az álom, a »legjobb orvos, legjobb dajka« (T. e. IV. 17.): *majka, seja*.

Hasonló helyzetben a trilogia fordításának hősei teljesen úgy cselekednek, mint a délszláv népköltészet hősei; Miklós például nemcsak zöld dolmányt vesz, hanem sisakját sólyomszárnynyal is díszíti (T. sz. XII. 54.), mint a koszovói hősök, mint Banović Sekula vagy pedig Relja Krilati (szárnyas), a ki épen sisakdíszétől nyerte nevét.³

A *barát* a »Toldi estéje« fordításában nem *fratar* (róm. kath. szerzetes), hanem *kaluđer* (gör. kel. szerzetes); Miklós, mikor azt akarja, hogy fel ne ismerjék, *kaluđernek* öltözik (T. e. III. 4.), épen úgy, mint Márk királyfi⁴, és gúnyosan vén dervisnek nevezi magát (az eredetiben: vén barát, T. e. IV. 6.), mint Magyar Fülöp neje Márk királyfit.⁵ A szerb viszonyoknak megfelelően Piroska *fejedelemasszony*: *igumanka* (T. sz. X. 109.).

Re bene gesta a szerb népköltészet győztes hőse tarisznyába teszi ellenfelének levágott fejét; így teszi el Magyar

¹ Pl. u. ott 43. é. 13. sor.

² Pl. *Vuk* I. 633. é.

³ *Maretić* »Naša narodna epika« Zagreb, 1909. 163. l.

⁴ L. pl. *Vuk* II. 62. vagy *Čojković* Піванія 2. é.

⁵ *Vuk* II. 59.

Fülöp fejét Márk, vagy pedig az óriás Halil is, és íme Jovanović a hős veszélyes helyzetét így fejezi ki: »a feje már tarisznyában van« (az eredetiben: »függ élete immár nyomorult hajszálon«, *T. sz. VI. 55.*).

Kőhajító versenyben a délszláv népepikában az elhajítás vállról (»s ramena«) történik; így hajítanak követ pl. a *Béla király és Banko leánya* forrásának reánk maradt változataiban is a versenyjáték hősei, és íme a fordításban Miklós is vállról hajítja el aalomkődarabot György csintalan vitézei közé (*T. III. 6.*).

A vitézi kaland legőhajtottabb szerzeménye a délszláv népepikában az ezüst és arany (i srebro i zlato) és a legnagyobb jutalom, melyet a hős a szultántól kaphat, egy *spahiluk*: ily jutalmakat adhat a fordítás a trilogia hőseinek is, holott az eredetiben csak általában jutalomról van szó (*T. XII. 3.*), vagy pedig egy faluról (*T. e. IV. 7.*).

Akkor, a mikorra a legszebb szerb hősi dalok keletkezését kell tennünk, Szerbia már nem *ország*, hanem *vilajet*; ezt a szót használják az énekesek az ország jelentésében, és íme a *mi országunk* is (Nagy Lajos korában!) a fordításban: *vilajet* (*T. X. 8.*).

A szerb vitézi ének hősének kedves szórakozása, hogy ügető paripája hátán ülve, felhajítja buzogányát vagy más fegyverét magasba, a felhőkig és leestében elkapja kezével;¹ így tesz Márk királyfi is, mikor Magyar Fülöp ellen indul;² így tesz Jovanović fordításában Toldi is: míg az eredetiben csak forgatja kezében (*T. XI. 5.*), addig az átültetésben magasra feldobja; az öreg Toldi pedig a felhőkbe dobja otromba fegyverét (*T. e. III. 21.*).

Az olasz bajvívót a fordítás úgy tünteti fel, a mint a délszláv vitézi ének a janicsárt szokta: a merre jár, pusztít és gyujtogat (*T. e. I. 37.*).

A délszláv népköltészet hőse egyre dalol: nem borozgathat ének nélkül; nem tartózkodhatik ettől a kedvtelésétől akkor sem, ha veszélyes a helyzete³, és kaland elbeszélése sokszor azzal fejeződik be, hogy a hős hazafelé indul: dalra gyujt, lova tánczot jár (»pjevajuci, konje igrajuci«) — ép így egyre énekelnek a trilogia fordításának hősei is, ha az eredetiben nincs is szó dalolásról (pl. *T. X. 19.*, *T. sz. III. 7.*); énekel egyre nemcsak az ifjú és férfi Toldi, hanem az öreg is, még pedig haragjában (az eredetiben: vigadott haragjában *T. e. I. 41.*), énekel Tar Lőrincz öltözködés közben (az eredetiben: arczán ravasz öröm játszik, *T. sz. II. 42.*), énekelnek a flagellansok dorbézolás közben (*T. sz. X. 66.*), és Miklós elkeseredésének

¹ L. p. *Vuk* II. 406. 1.

² *Čojković* Піванія 91. é.

³ *Matica Hrvatska*: *Nar. pj.* I. 2. 3. és 31. é.

legmagasabb fokát a fordító azzal akarja éreztetni, hogy Miklós borozgat és mégsem gyújt dalra. (*T. sz. II. 60.*) A szerb énekes hajlamának megfelelően az eredetinek a tiszamenti sok magyar falura vonatkozó ezen sorát: »Magyaros a neve, magyar a ki lakja« (*T. sz. III. 9.*), így adja vissza: Arra mindenféle magyar ének hangzik.

A szerb sokat káromkodik, nemcsak a valóságban, hanem vitézi énekeiben is, jóval gyakrabban, mint a hogy ezt a feljegyzők, közlők éreztetik. Hasonlóképen káromkodnak a trilogia fordításának hősei is — holott a magyarban nincs szó káromkodásról (pl. *T. VI. 20.* György vitézei), Tar Lőrincz meg egészen szerbesen a háromszáz ördögét káromolja (*T. sz. V. 101.*)

A délszláv énekes nemcsak a veszélyben forgó vagy elpusztult hőst magát sajnálja, hanem édesanyját is, és íme a fordításban a pesti nép is már édesanyját sajnálja annak, a ki a megvadult bikának útjába talál kerülni (*T. IX. 7.*).

Az olaszt a szerb népköltészet *latin*nak nevezi, Velenczét például latin városként emlegeti: a *Toldi estéje* fordításában következetesen, a *Toldi szerelme* fordításában is többnyire, latinként szerepel az olasz.

Az ifjú, a kit Miklós olasznak néz: Szeredai, nevét így okolja meg: »Szerda napon lettem, hívj úgy: Szeredai!« (*T. sz. IX. 53.*) A szerb népköltészet azonban korántsem emlegeti annyit a szerdát, mint a pénteket és a »petak«-ból származtatja a Petko, Petka, Pejkana neveket is; ehhez alkalmazkodva a fordító a pénteket teszi Szeredai születése napjává és Petkónak nevezi.

Márk királyfinak sokat emlegetett lova tarka és neve is: »Sarac« = Tarka; a fordító el nem mulaszthatja, hogy legalább egy helyen ne emlegessen ily lovat s ilyené tette Gyulafi Loránt paripáját. (*T. e. II. 34.*)

A délszláv vitézi énekek Mátyás király egyik kedvelt vezérét, Branković Vuk despotát Zmaj Ognjeni Vuknak (Tüzes Sárkány Farkas) nevezik; ezt a nevét anyajegyekből származtatják, tűzokádó sárkányokkal és farkasokkal hozták kapcsolatba és nevének megfelelő lelki állapotot tulajdonítanak neki küzdelmeiben; ez a hős lebeghetett a fordító előtt akkor, mikor az eredetinek ezt a sorát: »Toldi meg is rettent, dühös is lett szörnyen« (*T. sz. XII. 52.*) így fordította: »Hej, lett féregből (előbb ugyanis féregnek mondotta magát) tűzokádó sárkány«.¹

A magyar szegénylegénynek, betyárnak, fosztogatónak megfelelő romantikus alak a délszláv népköltészetben a *hajduk*: (singularis), a ki a török igazságszolgáltatás elől menekülve bandába áll, fosztogatásból él és lesi az alkalmat, hogy bosszút

¹ L. pl. *Vuk* II. 90. 1—2. sor.

álljon a törökön. Fordításunkban a *sírrabló* is *hajduk*. (T. sz. IX. 61.)

A tündér nemcsak a szerb népmesének, hanem a nép-epikának is sűrűn emlegetett alakja; ezért tündérhez hasonlítja a fordítás Piroskát, holott az eredetiben olyan, mint a liliumszál. (T. sz. I. 21.)

Toldi Miklós budai házának kapusa varga, a fordításban azonban következetesen bocskoros (opančar), bizonyára azért, mert a szerb népeletnek a bocskoros inkább ismert alakja.

Szerbes alaknak érzi a fordítás olvasója főleg a két Benczét: az öreg, ha régi időről mesél, nem »Miklósnak nagyapján«, hanem — a horvát és szerb közmondásnak is megfelelően — Kulin bánon kezdi (T. IV. 13.) és Miklóstól a nádasban ezekkel a szavakkal búcsúzik: »Zbogom, daklem zbogom!« (Az eredetiben az ennek megfelelő hely: »Aztán a tarisznyát félvállára vette«. T. IV. 23.) Fia meg, a mikor elbeszéli Miklós csehországi kalandját, a leányrabló cseh üldözését, szinte beletéved a délszláv vitézi énekekbe, melyekben a hirhedt leányrabló arab, és a legbecsesebb ragadmány a szultán leánya.¹ Az eredetiben *királyleányról* és egy *óriásról* van szó, a fordításban pedig egy *arabról* és a *szultán leányáról*. (T. sz. V. 65.)

A szerb népepika romantikája nem ismeri a lovagvilágot, súlyos nehézséggel állott tehát szemben a fordító, mikor a trilógiát a szerb népköltészet stílusában ültette át, különösen pedig akkor, a mikor az eredetiben csak egy utalással vagy fordulattal nyert a lovagvilág szelleme megkapó kifejezést. A *lovag* és *lovagiság* kifejezésére nincs is a szerbnek külön, szabatos terminusa, mert a *vitez*, *viteštvo* inkább csak azt érezteti, a mit a magyar *vitéz*, *vitézség*. Még nem oly feltűnő a nehézség abban, hogy a lovagot vitézzel kell kifejeznie a fordítónak a Tar Lőrinczhez párviadalra kihívó üzenettel küldött vargára vonatkozó sorban: »Csiklandja az ilyen lovagi követség« (T. sz. VI. 53.), de már teljesen kifejezéstelenné vált a fordításban Anikó intelme, melylyel megvédi női becsületét, mikor Szeredi őt ajánlt találja, ápolás alá akarja venni és meglepődve látja, hogy a vitézi ruhában nő rejlik: »Ha magyar vagy, akkor *lovag* is vagy« (T. sz. XI. 65.), vagy Piroška kérése, melylyel Toldi Miklóshoz fordul, mikor egyedül marad vele: »Becsületét védj meg, ó *lovag*, egy nőnek!« (T. sz. V. 15.), mert a *lovag* kifejezésére használt *vitéz* fogalmához még nem tapad a nőtisztelet erénye, a kötelesség, hogy kényes helyzetbe jutott nő erkölcsét védenie kell, mint a lovag fogalmához. Hasonló helyzetben a délszláv népepika nője mást tesz: pobratim-nak (választott testvér) szólítja az erényét fenyegető

¹ L. pl. Vuk II., 97. é. vagy Hörmann K. *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* I. 32. é.

hőst; ennek ezt a megszólítást el kell fogadnia, nehogy kihívja maga ellen Istennek és Szent Jánosnak haragját, és úgy kell bánnia a nővel, mintha édes huga vagy nénje volna.¹ A nehézséget bizonyára maga a fordító is érezte, a pobratimstvo-ra való felhívást azonban már a megengedhető határon túl menő szerbesítésnek tartotta; ily tépelődés készíthette arra, hogy a *T. sz. V. 106.* versszak ezen sorainak:

Ám Toldin erőt vesz keserű józanság,
Az előtte verdő nemes ártatlanság,
Ki lovagnak hívja... mintegy maga ellen,
Becsületének hogy védelmére keljen...

tolmácsolásában beérje nehézkes körülírással.

A lovagvilág nőtiszteletét sem ismeri a délszláv nép-epika; ott a nő — mint a hogy ezt a férfitörököságon alapuló zadruha szelleme magával hozza — alsóbbrendű lény: kezét csókol a férfiúnak (l. p. Vuk III. 30. l.), megalázkodik, térdre borul előtte, ha valamit kér — és íme fordításunkban Piroska is úgy viselkedik Toldival szemben, mint a délszláv népköltészet nője: az eredetiben csak esdekel és Miklósnak kezére omol, mikor kegyelemre akarja bírni Tar Lőrinczczel szemben, a fordításban azonban letérdel Miklós előtt és átkarolja térdét (*T. sz. V. 103.*).

Figyelemre méltó a fordítás versformája is. Jovanović nem tett úgy, mint kortársa, Kostić L., a ki Homerost a délszláv nép-epikának általánossá lett versformájában szakokba nem csoportosuló, rímtelen tiztagú, 4+6-ra oszló sorokban, »deseterac«-ban adta vissza, hanem megtartotta az eredetinek versformáját, bizonyára azért, mert az alexandrin a délszláv epikában nem volt új forma, hiszen ott találjuk Karnarutić *Vazetje Sigeta gradajában*, Zrínyi Péter *Zrinyiaszában* és Vitezović Pál *Odiljenje Sigetkojában* is; azután könnyen megbarátkozik vele a »deseterac«-hoz szokott szerb olvasó is, hiszen voltaképen a »deseterac« második felének ismétlődését éri benne; csupán az tűnik fel benne az eredetivel szemben, hogy felette gyakori a sorközépnék összecsendülése a sorvéggel vagy a következő sor első felével; így alakulnak gyakran az ily rímképek:

$$\begin{array}{c} a | a \\ x | a \end{array} \text{ vagy } \begin{array}{c} x | a \\ a | a \end{array}, \quad \begin{array}{c} a | a \\ b | b \end{array}, \quad \begin{array}{c} a | b \\ a | b \end{array}.$$

Arra, hogy a páros rím mellett a sorközépet is rímeltesse a sorvéggel, Arany Jánostól is nyerhetett ösztönt (pl. *T. sz. II. 32., III. 12., V. 3., VIII. 36., X. 4.*), de használja sűrűn olyankor is, a mikor az eredetiben nincsen, főleg pedig olyan-

¹ L. pl. *Mažuranić*: »Hrv. nar. pj.« 11.

kor, a mikor szabadon fordít. Ennek az eljárásnak okát a népköltészet hatásának kell tulajdonítanunk, hol a máskülönben rímtelen »deseterac«-ban a gondolatritmusból kifolyólag gyakran csendül össze a sor két része.¹ Hogy valóban ebben kell keresnünk az eljárás okát, a mellett szól az is, hogy akárhányszor nem is rímelteti össze a sorpárt, hanem egymásután alkot két oly sort, a melyekben a sorközép összecsendül a sorvéggel, a mire már az eredetitől nem nyerhetett ösztönt. (L. pl. *T.* VI. 6., 20.) Abban sem áll az eredetinek hatása alatt, hogy a sorpárban a sorvégek mellett a sorközép is összecsendül a sorközéppel; találhatunk ugyan ily rímelést a délszláv népepikában is,² de itt nem gyakori; azonban általános ez a rímjáték a dalmata költőknél főleg az epistolákban, ott találjuk továbbá Karnarutić, Zrinyi Péter és Vitezović Pál *Zrinyiászaiban* is. Fordításának tehát verselése is alkalmazkodott a horvát-szerb költészetéhez.

Említettük, hogy *Toldi szerelmét* Jovanović prózai áthidalásokkal ültette át. Áthidalta a következő részeket: III. é. 17—24., 36—66. v., IV. é. 1—84. v., V. é. 12—18. v., VI. é. 1—47., 78—80., 87—92. v., VII. é., VIII. é. 19—35., 50—85. v., IX. é. 3—48., 75—96. v., X. é. 1—100. v., XI. é. 1—61., 71—136. v., XII. é. 29—47., 68—72., 83—85. v. és elhagyta a XII. é. 105. versszakát. Hogy miért nem fordította le ezeket a részeket is, erre a kérdésre a szüksézáví költő rendszerint kitérőleg válaszolt, de néhány helyre vonatkozólag nyilatkozik magában a prózai szövegben. Így a VI. é. 1—6. versszakait illetőleg mondja: »Arany ezt az énekét a *Piroska* névvel kezdi és megemlékezik a maga leánykájáról (helyesen: unokájáról), a ki akkor (t. i. 1867-ben) született, a kinek szintén *Piroska* volt a neve és a ki csakhamar elvesztette édesanyját. Az első hat versszaknak, melyet a költő ennek az emléknek szentel, lefordításába nem mertem belefogni, mert bizony sok vesztett volna el lágyságából és bánatos szépségéből«. Ez a nyilatkozat jellemzi ugyan a fordító gondosságát és szerénységét, mégis sajnálnunk kell, hogy ezt a részt nem ültette át, hiszen oly sikerülten adott vissza épen oly helyeket, a melyekben lágý, bánatos visszaemlékezés van (pl. a *T.* sz. I. énekének bevezető versszakait is); hiszen legszebb eredeti alkotásai, a korán elhunyt neje emlékének szentelt *Hervadt rózsák*, ugyanily jellegűek, és congenialitas készítette őt arra, hogy lefordítsa Gyulai Pál *Éji látogatását*. Azt kell hinnünk, hogy Jovanovićon akkor, a mikor ennek a résznek lefordítására került a sor, erőt vett a fájdalom, mint az öreg Arany Jánoson annál a töredéknél, mely alatt ott találjuk a megjegyzést: »Nagyon fáj! nem

¹ L. pl. *Vuk* II. 67. é. 93. sor, III. 30. é. 7. sor. *Čojković* Пѣваннiа 2. é. 28. sor.

² L. pl. *Vuk* III. 24. végsorait.

megy!¹ A VII. ének befejezéséről szólva, mondja a fordító: »Ez a rész a sok heraldikai kifejezés miatt szerbül nem adható kellően vissza versben, ezért az egész éneket röviden nyujtom prózában«. A IX. é. 3—48. versszakaira vonatkozólag megjegyzi, hogy Arany a két versszaknyi bevezetésben mondottak ellenére is leír egyes dicső csatákat, ő azonban Arany kijelentéséhez híven ezeket csak néhány szóval említi — és teszi ezt prózában. Maga nem nyilatkozik ugyan, hogy miért hagyta el a XII. é. 105. versszakát, de azt az olvasó, az eredetit és fordítást figyelemmel kísérve, nyomban megérzi: Arany ugyanis itt háláját fejezi ki a Margitsziget fenséges ura iránt, a ki ott üdülőhelyet ajánlott fel neki, »a nemzet agg fülemiljének«; oly erős ott az egyéni, alanyi vonatkozás, hogy Jovanović a fordításban ezért nem akarta átvenni. A többi részre vonatkozólag nem nyilatkozik és így csak feltevésekre szorítkozhatunk. Nem jogosulatlan az a nézet (melyet a *Toldi szerelme* sok szép része miatt nem szeretünk hangoztatni), hogy a rövidség, tömörség, mely a *Toldi szerelmében* nincs meg, a *Toldinak* és *Toldi estéjének* nagy előnye — és hatványozottan az a szerb olvasó szemében, a ki nem szokott hozzá a felette terjedelmes epikai alkotásokhoz; szerfeletti terjedelemre csak a mohamedán délszláv énekes szokta nyujtani a hősi éneket. Figyelemreméltó az is, hogy a szerbség és horvátság — gazdag és szép népepikája mellett — a műköltészetben aránylag kevés nagy eposzt mutathat fel. Végül pedig tekintetbe kell vennünk, hogy a trilogia részei közül a *Toldi szerelme* a legkevésbé népies, és az oly módon való fordításra, mint a hogy Jovanović ültette át a trilogiát, a prózai áthidalásban nyujtott helyek kevésbé alkalmasak. Az epizodokkal szinte túlterhelt² II. rész sok helyének áthidalásával a fordító talán még elő is mozdította a munka népszerűségét.

Így szűrődött át újabb epikai költészetünk legszebb gyöngye Jovanovićnak a délszláv népköltéssel telített lelkén, így jutott oly közel a szerb és horvát irodalomhoz, népköltészethez és ennek a két népnek (hiszen a horvátok is, a kik Jovanovićnak nagy tisztelői, szeretettel olvassák) szívéhez, bármily erős is a trilogia magyar szelleme, melyet a fordító érintetlenül akart hagyni és egyéb tekintetben érintetlenül is hagyott. Talán érezte is, hogy olvasói a hősokeket szavaik és cselekedeteik miatt szinte szerbeknek fogják érezni, és talán ezért hangsúlyozta több helyen, a hol az eredeti nem is nyujtott alkalmat rá, hogy itt magyarokról van szó; megtartotta a hősoke magyar nevét, Miklós budai házának kapusát maga nevezte el *Palinak* és az éljenező nápolyi hadnak ajakára nem a *živiót*

¹ *Juliska emlékezete* 1866. *Arany hátrahagyott versei*, 1900-iki kiadás 512. l.

² Csak gazdag, de nem túlterhelt! *Szerk.*

adta, hanem az *üljent* (T. sz. XII. 57.), csakis Örsének, a bosnyák király leányának nevét szerbesítette.

Az átültetésnek ismertetett módjában találjuk alapját annak az ítéletnek, melyet nemcsak a Toldi-fordítás első kiadásának első ismertetője mondott, hanem művelt szerbek körében még ma is meggyőződésként hallunk, t. i. hogy a fordítás sok helyen szebb az eredetnél.¹

SZEGEDY REZSÓ.

¹ Ezt az állítást azonban mi magyarok, még pedig teljes joggal és a legnagyobb határozottsággal, visszautasítjuk. *Szerk.*